

Київський університет імені Бориса Грінченка

ЛЕОНТЬЄВА ІННА ВАСИЛІВНА

УДК 37.013: 159.9 „17/19” (043.3)

**СПАДЩИНА О. Ф. ЛАЗУРСЬКОГО (1874 – 1917) У ВИМІРІ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Київському університеті імені Бориса Грінченка, м. Київ.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор
Дічек Наталія Петрівна,
Інститут педагогіки
Національної академії
педагогічних наук України,
завідувач відділу історії педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Федяєва Валентина Леонідівна,
Херсонський державний університет,
проректор з наукової роботи;

кандидат педагогічних наук, доцент
Гоменюк Оксана Олексіївна,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
декан факультету соціальної та
психологічної освіти.

Захист відбудеться «10» листопада 2015 року о 13 год. 00 хв. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.01 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка (04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13/б).

Автореферат розісланий «___» жовтня 2015 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. А. Венгловська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Глибокі соціальні, духовні й економічні зміни, що відбуваються сьогодні в Україні, вмотивовують реформування освіти, пошук оптимальних і перспективних шляхів гуманізації та індивідуалізації освітнього простору, побудови особистісно зорієнтованих стосунків учителя та учня, спрямованих на реалізацію можливостей кожної дитини максимально виявити свій творчий потенціал. Спрямованість цього поступу визначено у найважливіших законодавчих документах: Національній доктрині розвитку освіти (2002), Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013), законах України «Про освіту» (1996), «Про загальну середню освіту» (1999), «Про вищу освіту» (2014).

Зростає виправданий інтерес до творчої рецепції кращих надбань світової і вітчизняної думки з проблеми формування людської індивідуальності, об'єктивного з'ясування поступу історії української освіти та науки, презентації з оновлених методологічних позицій спадщини тих науковців і педагогів, які зробили вагомий внесок у розвиток освітньої науки і практики. З огляду на зазначене, актуальності набуває висвітлення, аналіз і доцільна екстраполяція педагогічних здобутків кінця XIX – першої третини XX ст., коли в імперській Росії, до складу якої входили українські землі, розпочалися активні дослідження питань експериментальної педагогіки. Її розробники започаткували цілеспрямоване всебічне вивчення психічних, фізіологічних, поведінкових особливостей дитини з метою оптимізації її розвитку, а також для підвищення ефективності навчання і виховання. Впроваджуючи нові методи досліджень, учені-експериментатори шукали доцільні способи демократизації та індивідуалізації освіти, прагнули змінити взаємодію вчителя з учнем з метою максимального сприяння реалізації можливостей особистісного розвитку і творчого потенціалу кожної дитини. Напрацювання вчених цього історичного періоду на багато десятиліть уперед визначили ідейно-наукові орієнтири розвитку педагогіки і психології, тому не зникає дослідницький інтерес до вивчення процесів зародження педагогічних концепцій та шляхів їх практичних утілень представниками зазначеного наукового напрямку.

Важливу проблему в дослідженнях історії розвитку вітчизняної експериментальної педагогіки становить висвітлення й аналіз внеску науковців, які стояли біля її витоків. Вивчення спадщини педагогічних персоналій урізноманітнює уявлення про історико-педагогічний процес, сприяє його новому прочитанню, а також відкриває нові грані, зміст, цінності цього процесу.

Історіографічний аналіз наукової (історичної, педагогічної та культурологічної) літератури засвідчує, що останніми роками в Україні посилюється інтерес до вивчення історії розвитку зарубіжної та вітчизняної експериментальної педагогіки, до визначення її впливу на загальний розвиток освіти, а також до висвітлення наукового внеску видатних представників цієї галузі. У сучасній українській історико-педагогічній науці вже проаналізовано з оновлених методологічних позицій творчу спадщину С. Ананьїна (Н. Кошечко, 2008), С. Гессена (Н. Гібадулліна, 2013), К. Вентцеля (І. Гончар, 2014), О. Залужного (Л. Смолінчук, 2008), М. Пирогова (О. Горчакова, 2000; Н. Тичинська, 2013).

Активно досліджується доробок П. Каптерєва (Л. Герасименко), М. Ланге (Г. Корнюш), П. Лесгафта (В. Комар), І. Сікорського (О. Лаврова). Проте й досі залишаються недостатньо дослідженими надбання багатьох представників вітчизняної експериментальної педагогіки. До таких постатей відносимо й Олександра Федоровича Лазурського (1874-1917), основні напрями експериментальної та науково-педагогічної роботи якого зосереджувалися у сфері педагогічної психології та експериментальної педагогіки. Звернення до постаті О. Лазурського зумовлене насамперед його новаторською роллю в розгортанні педагогічних експериментів з психологічного вивчення учнів для вдосконалення освітнього процесу, а також наявністю у працях дослідника глибинних пластів знань, які донині чекають свого прочитання та оцінки. З урахуванням зазначеного вмотивовується важливість вивчення педагогічної спадщини вченого, з'ясування внеску науковця у становлення та розвиток вітчизняної психолого-педагогічної науки і практики, визначення впливу його ідей на подальший перебіг освітнього процесу.

Актуальність феномену педагогічної персоналії О. Лазурського, прогалини у висвітленні розвитку вітчизняної експериментальної педагогіки й зумовили вибір теми наукового дослідження: **«Спадщина О. Ф. Лазурського (1874-1917) у вимірі вітчизняної експериментальної педагогіки»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до тематичного плану наукових досліджень Київського університету імені Бориса Грінченка «Філософські, освітологічні та методичні засади компетентнісної особистісно-професійної багатoproфільної університетської освіти» (Державний реєстраційний номер 0110U006274).

Тему дисертації затверджено рішенням Ученої ради Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол № 3 від 22. 03. 2012 р.) та узгоджено рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 823 від 30. 05. 2012 р.).

Мета дослідження – цілісне висвітлення науково-педагогічної спадщини О. Лазурського для всебічної актуалізації його внеску в розвиток вітчизняної експериментальної педагогіки.

Для реалізації поставленої мети сформульовано такі **завдання**:

1. Проаналізувати історіографію проблеми розвитку вітчизняної експериментальної педагогіки та стан дослідження феномену педагогічної персоналії О. Лазурського.
2. Визначити внесок вченого у розроблення та впровадження методу природного експерименту у вітчизняну педагогіку.
3. Розкрити сутність ключових напрямів науково-дослідної роботи О. Лазурського щодо індивідуалізації навчально-виховного процесу.
4. Обґрунтувати розвиток науковцем концепції особистості як підґрунтя його психолого-педагогічних досліджень.

Об'єкт дослідження – розвиток вітчизняної експериментальної педагогіки (кінець XIX – перші десятиліття XX ст.).

Предмет дослідження – наукова спадщина О. Лазурського (1895-1917).

Хронологічні межі дослідження. Вибір *нижньої межі* (1887) пов'язаний зі становленням вітчизняних експериментально-педагогічних досліджень, насамперед з постановкою і проведенням І. Сікорським першого офіційно засвідченого психолого-педагогічного експерименту. Вибір *верхньої межі* окреслюємо 1917 роком, що зумовлено насамперед зупиненням О. Лазурським психолого-педагогічних досліджень через передчасну смерть, а також завершенням імперського періоду у розвитку вітчизняної експериментальної педагогіки.

Теоретичну основу дослідження становлять положення про методологічні засади сучасних історико-педагогічних досліджень (Л. Ваховський, С. Гончаренко, Н. Гупан, Н. Дічек, М. Євтух, С. Золотухіна, О. Сухомлинська); студії з розвитку національної школи і педагогічної думки України у другій половині XIX – першій третині XX ст. (Н. Антонєць, Л. Березівська, Л. Вовк, І. Зайченко, Є. Коваленко, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, В. Федяєва); праці про поступ експериментальної педагогіки в Україні (О. Іонова, М. Левківський, Л. Лисенко, В. Лук'янова).

Для розв'язання визначених завдань використано такі **методи дослідження**: *загальнонаукові* (аналіз, синтез і систематизація праць О. Лазурського та інших науковців досліджуваного періоду для створення панорами розвитку вітчизняної експериментальної педагогіки); *конкретно-наукові* (*хронологічно-системний аналіз* – для розгляду психолого-педагогічних поглядів науковця у розвитку та часовій послідовності; *історико-генетичний метод* – для аналізу генези психолого-педагогічних ідей О. Лазурського в контексті розвитку вітчизняної експериментальної педагогіки; *персоналістично-біографічний метод* – для висвітлення обставин життєвого і наукового шляху О. Лазурського та участі в його долі сучасників-науковців, громадських та культурно-освітніх діячів, що впливало на розвиток наукових ідей вченого), а також *герменевтичний підхід*, необхідний у коментуванні творів і листування ученого, що дав змогу заглибитися у суть ідей, наукових дискусій розглядуваного часу.

Джерельну базу дослідження становлять:

- наукова та епістолярна спадщина О. Лазурського (книги, статі, рецензії, доповіді на наукових з'їздах, листи (Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ф. 264 – В. Лазурський); Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 183 – В. Лазурський));

- документальні джерела Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК України) (ф. 442 – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, ф. 707 – Управління Київського навчального округу);

- наративні джерела – публікації про наукову діяльність О. Лазурського; наукові видання з вітчизняної експериментальної педагогіки кінця XIX – перших десятиліть XX ст. – монографії, збірники статей, окремі статті, вміщені у журналах «Вестник воспитания» (1890-1917), «Век образования» (1900-2000), «Вестник психологии, криминальной антропологии и гипнотизма» (1904-1916), «Вестник психологии, криминальной антропологии и педологии» (1907-1909), «Вопросы изучения и воспитания личности» (1919-1932), «Вопросы философии и психологии» (1901-1916), «Неврологический вестник» (1901-1916), «Обозрение психиатрии,

неврологии и экспериментальной психологи» (1901-1916), «Педагогическая мысль» (1904-1905; 1912-1914), «Ежегодник экспериментальной педагогики» (1909-1914), «Радянська освіта» (1923-1930), «Шлях освіти» (1924-1930), а також інтерпретаційні студії з сучасних педагогічних періодичних видань «Педагогіка і психологія», «Педагогічний дискурс», «Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки».

Фрагменти автентичних російськомовних текстів О. Лазурського в дисертації подано в авторському перекладі сучасною українською мовою.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що *вперше* на основі цілісного ретроспективного аналізу наукової спадщини О. Лазурського визначено його внесок у розроблення методології психолого-педагогічних досліджень (обґрунтування і дослідне використання методу природного експерименту як новаторського і перспективного способу вивчення навчальної діяльності школярів та способу корегування їхніх навчальних успіхів, розроблення графічно-структурного методу узагальнення інтегральної характеристики виявів особистості учня («метод зірочки»)); з'ясовано і обґрунтовано значення розробленої О. Лазурським концепції особистості для поширення ідей про індивідуально орієнтований розвиток особистості вихованця; висвітлено суть і значення розроблених ученим шкільних характеристик для розвитку у майбутньому психологічного супроводу учнів; *уточнено і доповнено* біографічні відомості про О. Лазурського, зокрема з'ясовано провідні чинники формування світогляду вченого (родина, культурно-освітнє середовище, вітчизняне і зарубіжне наукове співтовариство, соціально-політична ситуація); історіографію, присвячену його науковій творчості; *подальшого розвитку набуло* знання про розвиток вітчизняної експериментальної педагогіки, зокрема перебіг досліджень у галузі вітчизняної експериментальної педагогіки завдяки розкриттю напрацювань М. Басова, О. Нечаєва, М. Румянцева.

До наукового обігу введено маловідомі документи, присвячені окремим фактам життя і діяльності батька ученого Ф. Лазурського («Полтавские епархиальные ведомости», 1865 (№ 16); 1868 (№№ 1, 22); 1872 (№ 10)), що розширило розуміння формування психолого-педагогічних поглядів О. Лазурського.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробленні на основі дисертаційних матеріалів програми спецкурсу «Технологія вивчення особистості школяра методом природного експерименту (у постановці О. Ф. Лазурського)» з метою поглиблення та удосконалення у студентів ВНЗ уявлень про методологію, організацію та здійснення вивчення особистості школяра в процесі його навчальної діяльності, зокрема методом природного експерименту (за О. Ф. Лазурським). Цей спецкурс знайшов також відображення у розробленому електронному навчальному курсі «Історія педагогіки». Положення дисертаційної роботи використовувалися у вдосконаленні програмового забезпечення викладання навчальних дисциплін «Історія педагогіки» (у текстах лекції «Розвиток вітчизняної освіти, школи та педагогічної думки наприкінці XIX – початку XX ст.»), «Основи наукових досліджень» (у текстах лекції «Методи наукового пізнання»), передбачених навчальними планами підготовки фахівців галузі знань 0101 «Педагогічна освіта» напрямів підготовки 6.010105 «Корекційна освіта (логопедія)», 6.010106 «Соціальна педагогіка»; галузі знань 0203 «Гуманітарні науки» напряму

підготовки 6.020303 «Філологія (мова і література)»; галузі знань 0301 «Соціально-політичні науки» напряму підготовки 6.030103 «Практична психологія» за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр».

Результати дослідження **впроваджено** в освітній процес Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (довідка № 163 від 26.12.2014 р.), Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка № 729/01 від 13.03.2015 р.), Херсонського державного університету (довідка № 01-28 / 1179 від 19.05.2015 р.) та Київського університету імені Бориса Грінченка (довідка № 122-н від 22.05.2015 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та одержані автором наукові результати дослідження оприлюднено у формі доповідей, повідомлень на науково-практичних конференціях, зокрема: *міжнародних* – «Розвиток особистості в умовах трансформаційного суспільства» (Київ, 2012), «Цілі та результати освітніх реформ: українсько-польський діалог» (Київ, 2013), «Савремене тенденције у наставним и ваннаставним активностима на учитељским (педагошким) факултетима» (Вранья, Сербія, 2013), «Проблеми емпіричних досліджень у психології» (Київ, 2013), «Освітня політика держави: філософія, методологія, практика» (Київ, 2013), «Ідеї К. Д. Ушинського в сучасній педагогіці» (до 190-річчя від дня народження К. Д. Ушинського (Київ, 2014), «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства» (Київ, 2014), «1025-річчя освіти в Україні: традиції, сучасність та перспективи» (Київ, 2014), «Акмеологія – наука ХХІ століття» (Київ, 2014), «Концептуальна, парадигма творчості Тараса Шевченка: філософський, лінгвістичний, історичний і мистецтвознавчий контексти» (Київ, 2015), «Компетентнісно зорієнтована освіта: якісні виміри» (Київ, 2015); *всеукраїнських з міжнародною участю* – «Особистість у сучасному світі» (Київ, 2014); *всеукраїнських* – «Українська педагогіка 1920-х років – сучасні оцінки і виміри» (Умань, 2012), «Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень шкільної освіти» (Київ, 2014), «Проблеми сучасного підручника» (Київ, 2014), «Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки» (Київ, 2012, 2013, 2014), «П'яті сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2014); *міських* – «Я йшов туди, де гуркіт праці чути...» (Київ, 2014), «Проблеми і перспективи професійної підготовки педагогічних кадрів в умовах глобалізації та євроінтеграції» (Київ, 2012), «Правозахисний рух України в контексті виховання патріота-державника» (Київ, 2014).

Результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях лабораторії історії педагогіки Інституту педагогіки НАПН України (2012-2015), кафедри теорії та історії педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка (2011-2015).

Публікації. Зміст і основні результати дослідження висвітлено у 23 одноосібних публікаціях автора, з них 7 – у наукових фахових виданнях України (із них 2 – у виданнях, що входять до наукометричних баз), 1 – у науковому періодичному виданні іншої держави (Республіка Польща), 15 – у збірниках матеріалів і тез конференцій (із них 1 – у зарубіжному виданні (Республіка Сербська)).

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, додатків та списку використаних джерел (322 найменування, з них 5 електронних інформаційно-освітніх ресурсів) на 35 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 263 сторінки друкованого тексту, із них 204 сторінки основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, проаналізовано ступінь розробленості проблеми; визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, хронологічні межі й методи дослідження; охарактеризовано джерельну базу; висвітлено наукову новизну, практичне значення, подано відомості про апробацію результатів дослідження, зазначено кількість публікацій автора, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі **«Розвиток вітчизняної експериментальної педагогіки наприкінці XIX – у перші десятиліття XX ст. як історико-педагогічна проблема»** висвітлено історіографію та джерельну базу з проблеми розвитку вітчизняної експериментальної педагогіки та педагогічної психології наприкінці XIX – перші десятиліття XX ст. та аналіз історіографії спадщини О. Лазурського.

Аналітичний огляд джерельної бази дав підстави для констатації того, що наприкінці XIX – початку XX ст. у вітчизняній педагогіці відбувалися суперечливі процеси, спричинені економічними, соціальними, світоглядними, духовними змінами в усіх сферах суспільного життя, які викликали гостру необхідність реформування освітньої системи, модернізації змісту шкільного навчання та виховання школярів. Результати досліджень особливостей розвитку дітей шкільного віку давали наукове обґрунтування новаторським педагогічним ідеям та методам, актуалізували нові проблеми, одночасно створюючи й передумови для їх вирішення. Бурхливий розвиток експериментальної педагогіки та поява новаторських психолого-педагогічних концепцій були спричинені й зростанням суспільного інтересу до питань навчання й виховання дітей та молоді.

Досягнення в природничо-науковій галузі знань та психології актуалізували ідею експериментального вивчення освітніх процесів та сприяли появі нового експериментального напрямку у педагогіці. Експериментальна педагогіка як явище в антропологічних науках початку XX ст. ґрунтувалася на таких методологічних засадах: комплексний науковий підхід до вивчення дитини як цілісного об'єкта з урахуванням її психічних виявів і фізичних станів; генетичний підхід, за якого до розуміння природи дитини підходили з урахуванням індивідуальних особливостей розвитку, закладених спадково; прагматичний або практико-орієнтований підхід, що спрямовувався на підвищення практичної значущості досліджень і перехід від поглибленого пізнання дитини та її світу до встановлення й обґрунтування цілеспрямованих, педагогічно доцільних способів впливу на її особистісний розвиток.

З'ясовано, що основні віхи становлення та розвитку вітчизняної експериментальної педагогіки й педагогічної психології визначалися ключовими подіями у науковій та психолого-педагогічній діяльності: створення лабораторій

експериментальної педагогічної психології (1901; 1907), організація педагогічних курсів для широкої пропаганди нових знань (1904; 1906; 1907; 1909), створення Педагогічної академії (1908) та товариства експериментальної педагогіки (1910), проведення з'їздів із педагогічної психології (1906-1910) та експериментальної педагогіки (1910; 1913; 1916), поширення експериментально-педагогічних ідей у світовому науковому просторі та їх рецепція вітчизняними науковцями, вихід вітчизняної експериментальної педагогіки на міжнародну арену.

Розвиток експериментальної педагогіки досліджуваного періоду супроводжувався значним суспільним резонансом, характеризувався динамічним поступом, прагненням цілісного пізнання особистості шляхом інтеграції антропологічних знань, пошуків нових підходів до шкільної освіти. Відбувалося формування новаторської системи підготовки й перепідготовки педагогічних кадрів, що ґрунтувалася на синтезі прогресивних ідей й досвіду вітчизняної та зарубіжної науки. Удосконалювалися й методи дослідження. Суттєвою особливістю феномену експериментальної педагогіки стало застосування експерименту як провідного методу отримання емпіричних знань, що сприяло нагромадженню статистично вірогідних і точних знань, виводячи педагогіку на рівень точних наук, її стратегічній зорієнтованості на реалізацію індивідуально-гуманістичних та демократичних підходів до формування особистості дитини. Надбання експериментальної педагогіки давали змогу вирішувати питання створення нової школи, розширювати знання про психолого-педагогічні аспекти розвитку, навчання і виховання дитини. Як науковий напрям вона отримала суспільне визнання та підтримку завдяки організації всеросійських з'їздів, де пропагували нові ідеї й координували експериментальні дослідження природи дитини у різних галузях антропологічних знань. У гарячих дебатах та обговореннях результатів досліджень, під час обміну одержаними фактами й набутим досвідом, викристалізувалося, визрівало знання про дитину, що давало можливість надалі науково обґрунтовувати педагогічні теорії, розв'язувати практичні завдання удосконалення шкільної освіти у напрямі врахування індивідуальних особливостей учнів.

Встановлено, що діячі у галузі експериментальних психологічних студій вітчизняні – М. Басов, В. Бехтерев, М. Ланге, О. Нечаєв, М. Румянцев, І. Сікорський, зарубіжні – А. Біне, В. Вундт, Е. Мейман, Е. Крепелін, С. Холл здійснили значний вплив на розвиток вітчизняної педагогіки, їхні зусилля допомогли змінити уявлення й про зміст, завдання і результати навчання та виховання дітей, й про педагогічну науку та її суспільну роль загалом. Одне з чільних місць у цій плеяді дослідників посідає О. Лазурський завдяки своїм теоретичним й експериментальним здобуткам. Чимало його психолого-педагогічних ідей були розвинуті далі (характерологія, природний експеримент, концепція особистості) і залишаються актуальними для сучасної освітньої теорії та практики.

На основі всебічного аналізу історико-педагогічних джерел, присвячених життю і науковому доробку О. Лазурського, встановлено, що протягом понад ста років його постать і наукова спадщина були предметом пильної уваги і вивчення фахівців різних галузей (насамперед – психологів, а також медиків, юристів, й рідко – педагогів). З'ясовано, що увага до постаті та наукової спадщини (в основному її психологічного складника) О. Лазурського то активізувалася (початок

XX ст., 50-70 pp. XX ст., 90-ті pp. XX – початок XXI ст.), то послаблювалася через ідеологічні пріоритети часу (30-ті – 50-ті pp. XX ст.). Для сучасності характерним є посилення інтересу до постаті О. Лазурського, прагнення об'єктивного аналізу ролі вченого в розвитку вітчизняної педагогічної та психологічної думки. Історіографічний аналіз наукової літератури, присвяченої висвітленню й аналізу становлення розвитку вітчизняної експериментальної педагогіки, засвідчив, що останніми роками у зв'язку зі зростанням значення гуманітарного знання і модернізацією підходів до його освоєння в Україні посилюється інтерес до історії розвитку зарубіжної та вітчизняної експериментальної педагогіки (В. Лук'янова, Л. Лисенко), до вивчення витоків її становлення (О. Перетятко, Н. Осьмук), визначення глибини впливу експериментальної педагогіки на загальний розвиток української освіти та формування сучасної педагогічної думки (О. Барило, А. Растригіна, С. Поліщук).

Аналіз сукупності вітчизняних та зарубіжних праць, що стосувалися психолого-педагогічної спадщини О. Лазурського, дав підстави визначити основні напрями таких досліджень та виокремити чотири *рубрики*: публікації про особистість ученого і його життєвий шлях; праці про психолого-педагогічну діяльність О. Лазурського та його викладацьку й педагогічну роботу у вимірі експериментальної педагогіки; публікації, що опосередковано стосуються зазначених аспектів, але містять важливі деталі, які характеризують передумови та особливості досліджуваного періоду; публікації щодо сучасного тлумачення та використання творчої спадщини О. Лазурського.

Вивчення таких публікацій дає змогу засвідчити фактичну відсутність ґрунтовних історико-педагогічних досліджень спадщини О. Лазурського і водночас доцільність висвітлення його наукової спадщини, що є значущою для розкриття становлення і розвитку вітчизняної експериментальної педагогіки наприкінці XIX – початку XX ст.

У другому розділі **«Формування і розвиток психолого-педагогічних ідей О. Ф. Лазурського»** розкрито внесок ученого у розроблення і впровадження у вітчизняну педагогіку методу природного експерименту та його авторських модифікацій, сутність ключових ідей О. Лазурського щодо індивідуалізації навчально-виховного процесу. Висвітлено, що вчений посідав одне з чільних місць серед вітчизняних та зарубіжних діячів експериментальної педагогіки і психології (педології) у згаданий період.

Аналіз епістолярію О. Лазурського і його родичів (брата В. Лазурського) дав змогу відтворити ключові чинники, які сприяли формуванню світоглядних і наукових переконань та життєвих цінностей видатного вченого та життєві обставини, *що визначили становлення його як науковця: родина* (релігійний світогляд батьків і сповідування моральних християнських цінностей, що поєднувалося з поціновуванням знань і освіти, інтелігентна атмосфера в сім'ї і широкому родинному колі, сформована розмаїтою активною педагогічною діяльністю батька, старшого брата та рідного дядька); *освітньо-культурні середовища* Лубенської чоловічої гімназії та Санкт-Петербурзької Військово-медичної академії, провідних вітчизняних і європейських (Німеччина, Франція) дослідницьких центрів, де молодий вчений проходив стажування, безпосередне

спілкування та співпраця з видатними вченими-співвітчизниками і зарубіжними науковцями (В. Бехтерев, О. Нечаєв, Г. Россолімо, М. Румянцев, Е. Крепелін, В. Вундт), а також вплив вітчизняної й зарубіжної психолого-педагогічної та художньої літератури, що сукупно живило і визначало наукові інтереси О. Лазурського; *зовнішні соціально-історичні чинники*, що формували політичні погляди вченого (революційні ситуації 1905 р. та 1917 р., суспільні настрої щодо наслідків війни з Туреччиною та Японією, що спонукали до участі у діяльності партії соціал-революціонерів); *внутрішньо-особистісні чинники*: життєві переконання (віра в людину та людське життя як найвищу цінність, глибока переконаність у здатності людини до самовдосконалення), своєрідність характеру (цілеспрямованість й наполегливість у поєднанні з глибокою порядністю, наукова вимогливість до себе, висока працездатність та багатоплановість інтересів, душевна теплота та скромність). Обмірковування листування вченого дало змогу не лише уточнити окремі віхи його життя і наукової діяльності, а й відобразити індивідуальне сприйняття життєвих реалій через рефлексію його роздумів, сумнівів, прагнень та сподівань, особистісних уподобань, які охоплювали музику, театр, літературу, соціологію, психологію, політику.

Висвітлено, що О. Лазурський домагався втілення освітніх ідей, які найповніше відповідали потребам і сутності того часу, а саме: покращення шкільної освіти; обґрунтування і поширення ідеї цілісного вивчення особистості дитини для цілеспрямованого й доцільного педагогічного впливу на неї; вимогливість до змісту професійної підготовки вчителів та вихователів; створення умов для вияву й розвитку індивідуальних особливостей особистості дитини у процесі шкільного навчання. Дослідницькі очікування вченого та прогресивних педагогів-однодумців пов'язувалися з експериментальним вивченням дитини, як найбільш об'єктивним і точним науковим методом. Навколо використання експерименту у шкільній практиці розгорнулася особливо гостра наукова полеміка, зафіксована у матеріалах тогочасних психолого-педагогічних з'їздів, на сторінках фахових видань.

О. Лазурський був активним учасником наукової діяльності Педагогічної академії (Санкт-Петербург) й Психоневрологічного інституту, де під його керівництвом було зроблено спробу розробити універсальний метод всебічного вивчення особистості дитини, який би поєднував переваги двох методів – емпіричного спостереження та лабораторного експерименту, й нівелював їх недоліки (1906-1914). Такий метод отримав назву «метод природного експерименту» й став поширеним і затребуваним серед педагогів-експериментаторів. Розвиваючи ідею німецького філософа, педагога П. Наторпа, О. Лазурський тлумачив природний експеримент як цілеспрямоване спостереження складних виявів душевного життя дітей у звичних обставинах їхнього домашнього або шкільного життя, що має здійснюватися за заздалегідь визначеною метою і складеним планом. Відмінною особливістю методу природного педагогічного експерименту за О. Лазурським було експериментування з формами діяльності дитини і умовами навколишнього середовища. У подальшому вчений виокремив навчальну діяльність як найбільш придатний для вивчення вид діяльності дитини, врахувавши багатоаспектний психолого-педагогічний потенціал різних шкільних навчальних предметів, та розглядаючи їх, як різновиди діяльності учня. Такий

оригінальний підхід дав змогу вченому та залученим педагогам-послідовникам його ідей вивчити максимальну кількість впливів освітнього середовища на особистість дитини та обстежити широкий спектр її індивідуальних психічних виявів. Цей метод О. Лазурський застосовував не лише для дослідження індивідуальних особливостей дитини в умовах її реального життя, а й як засіб з'ясування умов більш повноцінного виховання та розвитку дітей у процесі шкільного навчання. Розроблені О. Лазурським спільно з колегами-вчителями експериментальні уроки (рідна мова, арифметика, зоологія та ботаніка, малювання, ручна праця, гімнастика) та їх особлива узагальнена версія у вигляді шкільного експериментального дня («зведена методика вивчення індивідуальних особливостей школяра за допомогою низки різноманітних вправ, дібраних з різних шкільних уроків й занять») стали виключно новаторськими у педагогічному сенсі й плідними у психолого-педагогічному значенні надбанням ученого. Такі експериментальні уроки, хоча й проводилися у звичних умовах шкільного середовища, відрізнялися від звичайних шкільних уроків заздалегідь складеним планом (спеціально розробленою системою навчальних вправ), залученням двох вчителів-експериментаторів і лише 4-5 школярів, ретельно продуманими умовами випробування учнів, прогнозуванням очікуваного результату від дітей з різними характерологічними типами. Мета занять полягала у з'ясуванні під час навчальної діяльності особливостей розвитку особистості дитини й визначення необхідних педагогічних умов керування цим процесом на основі врахування її природних нахилів і можливостей.

У третьому розділі **«Ідея цілісного вивчення дитини як передбачення необхідності запровадження психолого-педагогічного супроводу навчально-виховного процесу»** розкрито погляди О. Лазурського на необхідність цілісного вивчення дитини в процесі навчання (діяльності), доведено, що саме ним вперше у вітчизняній педагогічній теорії та практиці ця ідея була сформульована і втілена в освітню практику під час проведених педагогічних експериментів.

Перші вітчизняні дослідження у галузі вивчення психофізіологічних характеристик особистості дитини було проведено наприкінці XIX ст. лікарями, переважно психіатрами (І. Сікорський, П. Лесгафт, Г. Россолімо). Головним завданням наукових пошуків учені-експериментатори визначали накопичення вірогідних, дослідно зареєстрованих та експериментально підтверджених знань про розмаїття природних типів, «характерів» дітей.

Розробленню О. Лазурським концепції особистості (1911-1913), яку маємо підстави вважати першою ґрунтовною психологічною концепцією особистості у вітчизняній науці, передувало ретельне вивчення індивідуальних характеристик хлопчиків-кадетів (1904-1905), що спонукало науковця до створення класифікації особистості й програми її дослідження. Розуміючи особистість як функціональну єдність екзо- і ендо- психічних елементів, як цілісний нервово-психічний процес, О. Лазурський розширив й методологічно обґрунтував метод її дослідження – природний експеримент, що давав змогу вивчити структуру особистості й співвідносність екзо- і ендо- психічних елементів в ній для формування характеристики індивідуальності, а також розробив і обґрунтував графічний метод відображення структури особистісно-психологічних властивостей дитини – «метод зірочки» – для інтегрального графічно-структурного опису виявів особистості учня.

Його визначаємо як новий метод створення багатопрофільної моделі особистості. Встановлено, що запропонований О. Лазурським метод графічного зображення характерологічних особливостей особистості згодом використав у своїх дослідження відомий французький соціолог-антрополог Жильбер Дюран (1921-2012).

З'ясовано, що на розвиток психологічної концепції особистості О. Лазурського істотний вплив справили суспільно-політичні обставини життя в Росії на початку ХХ ст., що привело до зміни його дослідницьких інтересів: відбувся перехід від вивчення клінічних питань психоневрології до дослідження «психологічної природи і будови характеру» і далі – до з'ясування питання про вплив особистості (характеру) на «соціальну фізіономію і світогляд» людини. Узагальнюючи, можемо стверджувати, що в основу концепції особистості О. Лазурський поклав *положення про*: характер (психічну індивідуальність) як структурне і процесуальне (функціональне) ціле; психічну діяльність як активність, спрямовану на взаємодію з навколишнім середовищем на різних психічних рівнях; необхідність поєднувати в психолого-педагогічному дослідженні особистості два плани її вивчення: психофізіологічний і соціобіологічний; можливість і необхідність застосування об'єктивного методу в дослідженні суб'єктивного світу особистості (від систематичного спостереження до природного експерименту); принцип пізнання особистості дитини «від конкретного через типове до загального» як основний методологічний підхід до виявлення загальних психологічних закономірностей; перспективність застосування психологічних теоретичних і емпіричних досліджень в педагогічній практиці та «персонологічній інженерії». Встановлено, що О. Лазурський увів поняття змінного психічного рівня розвитку елементів ендо- і екзокомплексу особистості, який визначав особливості відношень між особистістю та навколишнім середовищем, і обґрунтував існування зв'язку між певним психічним рівнем розвитку особистості та її здатністю свідомо орієнтуватися у довкіллі й адаптуватися до нього.

Доведено, що вчений-експериментатор запропонував оригінальну класифікацію типів особистості (1908; 1913) поклавши в основу цієї «психосоціальної в широкому розумінні» класифікації принцип активного пристосування особистості до навколишнього середовища, яке за О. Лазурським охоплювало не лише світ речей, природу, людей, а й ідеї, духовні блага, естетичні, моральні та релігійні цінності. Головними критеріями розподілу типів особистості у своїй класифікації О. Лазурський визначив психічний рівень розвитку особистості (виділивши відповідно нижчий, середній та вищий рівні) та психічний зміст діяльності особистості на певному рівні, що дало йому підстави далі розподіляти людей на: чисті, комбіновані, спотворені та перехідні типи особистостей. Також вчений спробував дослідити основні механізми патологічного розвитку особистості («механізми збочення»).

З метою актуалізації значення ідей О. Лазурського для подальшого розвитку вітчизняної психолого-педагогічної науки було проаналізовано погляди його сучасників, видатних вітчизняних учених, – П. Вікторова, М. Грота, В. Бехтерева, наступників вченого – Л. Виготського, А. Макаренка, В. Мясіщева, С. Рубінштейна, О. Леонтьєва, А. Петровського, а також сучасні тлумачення поняття «особистість»

українськими науковцями – В. Роменцем, С. Максименком, Г. Баллом. Доведено, що ідеї зазначених науковців суголосні поглядам О. Лазурського, бо він також визначав особистість як поєднання біологічного й соціального складників, визнаючи при цьому взаємовплив і взаємозв'язки між ними. Обґрунтовано, що вперше у вітчизняній педагогічній психології саме у працях О. Лазурського проблему особистості, її структури та індивідуальних особливостей було представлено не фрагментарно, а у вигляді цілісної концепції, що стала основою для наступних персонологічних студій.

Експериментальне вивчення О. Лазурським особистостей учнів, яке він з колегами здійснював під час звичної для дітей шкільної навчальної діяльності та індивідуальної роботи з ними, складання їхніх характеристик можна вважати прообразом сучасних учнівських кейсів та портфоліо, що наразі активно впроваджуються у навчально-виховний процес школи для побудови педагогічно доцільної індивідуальної стратегії розвитку учнів. Метою такої діяльності вчений визначав «персонологічну інженерію», практичне здійснення побудови особистості відповідно до її потенцій і уподобань.

Складена О. Лазурським класифікація характерів учнів сприяла посиленню індивідуалізації шкільного навчання, виробленню педагогічно доцільних і виправданих стилів педагогічної взаємодії педагогів з учнями в межах навчально-виховного процесу.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу наукової спадщини О. Лазурського та інших дібраних джерел дослідження сформульовано такі висновки:

1. Наприкінці XIX – у перші десятиліття XX ст. вітчизняні представники експериментальної психології і педагогіки В. Бехтерев, С. Гогель, І. Єрмаков, П. Каптерев, К. Корнілов, О. Лазурський, М. Ланге, П. Лесгафт, М. Надольська, О. Нечаєв, М. Румянцев, І. Сікорський здійснили низку досліджень, результати яких сприяли позитивним зрушенням у шкільній освіті в аспекті її індивідуалізації. Згадані вчені розпочали цілеспрямоване всебічне вивчення психічних, фізіологічних, поведінкових особливостей дитини, наслідком чого стало поширення ідей про необхідність знання і врахування індивідуальних особливостей дітей у здійсненні виховних впливів, навчальній діяльності з метою оптимізації їхнього розвитку, а також для підвищення ефективності навчання і виховання. Впроваджуючи нові методи досліджень, учені-експериментатори шукали доцільні способи індивідуалізації освіти, прагнули змінити взаємодію вчителя з учнем з метою максимального сприяння реалізації можливостей особистісного становлення і творчого потенціалу кожної дитини. Розвиток та поширення ідей і досягнень експериментальної педагогіки зазначеного періоду сприяли розробленню й запровадженню освітніх інновацій упродовж XX та на початку XXI століття.

2. Встановлено, що вивчення надбань О. Лазурського, яке здійснювалося протягом понад ста років, відбувалося хвилеподібно. Найменше уваги його науковій спадщині приділили у період з середини 30-х – до початку 90-х років XX століття. Виокремлено чотири періоди в історіографії досліджень напрацювань вченого:

прижиттєва історіографія; історіографія раннього радянського періоду; радянська історіографія; сучасна українська й російська історіографія.

Аналіз праць, присвячених постаті та ідеям О. Лазурського, дає підстави стверджувати, що наукове новаторство вченого у дослідженні особистості, її структури, методів вивчення привернули увагу багатьох вітчизняних науковців, педагогів, громадських діячів. Найбільшу кількість студій присвячено висвітленню психологічної концепції особистості та характерологічних поглядів автора у контексті його внеску у психологічну науку. Серед інших напрямів досліджень виокремлюємо деталізовані розвідки життєвого шляху та окремих етапів біографії вченого, статті про значення його ідей для сучасної психологічної практики, практичне застосування результатів його теоретико-експериментальних студій в аспекті сучасної індивідуалізації та диференціації навчання та виховання, значення розширеного і вдосконаленого ним методу природного експерименту. Однак у вимірі експериментальної педагогіки внесок О. Лазурського досі не став предметом всебічного цілісного аналізу.

3. Вивчення динаміки психолого-педагогічних поглядів ученого дало підстави визначити три головні напрями його дослідницької роботи щодо індивідуалізації навчально-виховного процесу. Водночас, наголошуємо, що вони були тісно пов'язані між собою, стимулюючи подальший поступ один одного. Перший напрям (1906-1914) пов'язуємо з розробленням і модифікацією методу природного експерименту для вивчення особистості дитини, її індивідуальних виявів у процесі навчальної діяльності. Встановлено, що розроблення і впровадження О. Лазурським у вітчизняну педагогіку природного експерименту стало значним кроком у розвитку методології психолого-педагогічних досліджень, адже дало змогу: максимально наблизити результати всебічного вивчення особистості дитини до педагогічної практики, а отже, сприяти вдосконаленню шкільної справи через поширення ідей про необхідність організації навчання відповідно до навчальних можливостей не лише кожного учня, а й кожного предмету; висвітлити шляхи підвищення професійного рівня вчителя, який, за О. Лазурським, мав володіти знаннями про всі можливі індивідуальні вияви особистості дитини, їх ознаки та особливості, враховувати навчально-виховний потенціал навчальних предметів, уміти складати відповідні програмам індивідуальних виявів дитини, плани уроків із метою спрямування й оптимізації її розвитку, створювати сприятливі умови для кожного учня щодо формування його особистості й попереджати відхилення у розвитку.

Другий напрям (1906-1913) – визначення вченим поняття «характер» як внутрішньої індивідуально-типологічної основи особистості і заснування у подальшому окремого наукового напрямку – характерологія, що у сучасних умовах розвинувся у диференціальну психологію. На ґрунті характерології вчений розвивав знання про особистість дитини, обґрунтовував необхідність врахування її індивідуальних особливостей у навчанні та вихованні, а складання багатоаспектних шкільних характеристик стало у той час не лише новаторством у педагогічній теорії, а й вершиною вивчення дитини. Складені О. Лазурським дитячі характеристики лягли в основу програми дослідження особистості та її психологічної структури (класифікації). У складній багаторівневій програмі вченого було враховано 72

особистісно-характерологічні елементи виявів суб'єкта, згруповані за 15 розділами (увага; відчуття та сприйняття; пам'ять; уява; мислення; мовлення; загальні особливості мисленнєвої сфери; настроїв та афекти; почуття щодо власної особистості; почуття щодо інших людей; вищі ідейні почуття; загальні особливості емоційної сфери; рухи; психічна активність та вольові зусилля; прийняття рішень та процес вибору). Хоча через передчасну смерть класифікація О. Лазурського лишилася незавершеною, вона справила значний вплив на наступні психолого-педагогічні дослідження особистості.

До окремого наукового досягнення вченого відносимо розроблення і використання графічного методу відображення структури особистісно-психологічних властивостей дитини – «метод зірочки». Його визначаємо як новий метод створення багатопрофільної моделі особистості або графічно-структурний метод інтегрального опису виявів особистості учня.

Третій напрям (1904-1917) – розроблення новаторської для початку XX ст. концепції особистості О. Лазурського, що ґрунтувалася на соціобіологічній основі та узаasadнювала значення цілеспрямованого виховання у формуванні особистості дитини. Учений обґрунтував й увів у науковий обіг ідею про ендоядро та екзовияви особистості й «ставлення до світу» як значущі компоненти в структурі особистості. Доведено, що спільною, характерною для всіх напрямів наукової діяльності вченого метою було його незмінне бажання посприяти покращенню життя дитини через удосконалення освітньо-виховної практики.

4. Визначено, що в основу вивчення природи особистості вчений поклав принцип її активного пристосування до навколишнього середовища, тобто застосував діяльнісний підхід. Базуючись на психолого-фізіологічних та філософських аспектах цього принципу, він тлумачив особистість як поєднання різноманітних за змістом та ступенем складності груп виявів її психологічних елементів – внутрішніх і зовнішніх, ендопсихічних (вроджених) та екзопсихічних (набутих). За О. Лазурським, ядро особистості становить ендопсихіка, яка значною мірою відбивається на екзопсихічних виявах особистості, а її індивідуальність, вияви визначаються не лише своєрідністю ендопсихічних рис, а й її екзопсихічними виявами, які можуть впливати на ендоядро, змінюючи його. Тому вихованню та самовихованню О. Лазурський відводив роль значущих рушіїв формування та розвитку особистості.

Посутнім внеском в методологію експериментальної педагогіки вважаємо розроблення О. Лазурським експериментальних уроків та шкільного експериментального дня як *комплексного* методу педагогічного експерименту.

Складена О. Лазурським типологія дитячих характерів сприяла полегшенню диференціації вчителями учнів за певними ознаками, розробленню педагогічно доцільних поведінкових стратегій учителя та поглибленню індивідуалізації виховних впливів, а отже, цим було започатковано ідеї щодо доцільності педагогічного супроводу дитини в навчально-виховному процесі.

Здійснене дослідження однак не вичерпує всієї проблематики психолого-педагогічної та науково-просвітницької спадщини О. Лазурського. Предметом подальших розвідок можуть бути порівняльний аналіз педагогічних ідей О. Лазурського та інших вітчизняних педагогів досліджуваної історичної доби,

з'ясування впливу і трансформації ідей ученого у вітчизняному освітньо-виховному просторі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Леонтьєва І. В. До проблеми індивідуалізації навчально-виховного процесу в кінці XIX – на початку XX століття / Інна Леонтьєва // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. пр. / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини ; [ред. кол. : Побірченко Н.С. (гол.ред.) та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О.О., 2012. – Випуск 43. – Ч.2. – С. 279 - 287.
2. Леонтьєва І. В. Порівняльний аналіз ідей про шкільні характеристики у дослідженнях вітчизняних учених (кінець XIX – початок XX століття) / І. В. Леонтьєва // Збірник наукових праць «Педагогічна освіта : теорія і практика». – Випуск 12 – Кам'янець - Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2012. – С. 85-92.
3. Леонтьєва І. В. Становлення і розвиток психолого-педагогічних ідей О. Ф. Лазурського за його листуванням / І. В. Леонтьєва // Педагогічний дискурс : зб. наук. праць / гол. ред. І. М. Шоробура. – Хмельницький : ХГПА, 2013. – Випуск 15. – С. 414-421.
4. Леонтьєва І. В. Теорія особистості О. Ф. Лазурського / І. В. Леонтьєва // «Педагогіка і психологія». Вісник АПН України. – Київ : Видавництво «Педагогічна преса», 2014. – Випуск 1 (82). – С. 80-88.
5. Леонтьєва І. В. Внесок О. Лазурського (1874-1917) у розвиток методології психолого-педагогічного дослідження: метод природного експерименту / І. В. Леонтьєва // Збірник наукових праць «Педагогічний процес : теорія і практика». – Випуск 3. – Київ : ТОВ «Видавниче підприємство «ЕДЕЛЬВЕЙС», 2014. – С. 37-41.
6. Леонтьєва І. В. Розроблення О. Лазурським експериментальних уроків як внесок у вітчизняну педагогічну психологію / І. В. Леонтьєва // Педагогічна освіта : теорія і практика : зб. наук. пр. Вип. 17 (2-2014) / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Ін-т педагогіки НАПН України ; [редкол. : Топузов О. М., Березівська Л. Д. та ін.]. – Кам'янець-Подільський: [б. в.], 2014. – С. 85-90.
7. Леонтьєва І. В. Історія розвитку вітчизняної педагогічної психології: експериментальні уроки О. Ф. Лазурського (1874-1917) / І. В. Леонтьєва // Збірник наукових праць : Педагогічні науки. – Випуск 66. – Херсон : ХДУ, 2014. – 488 с. – С. 84-90.
8. Leontyeva Inna. To the problem of study of a child in psychological and pedagogical heritage of A. Lazurskiy (early twentieth century) / Inna Leontyeva // Studia Europaea Gnesnensia – czasopismo naukowe i seria wydawnicza, 2014. – №10. – P. 99-109.
9. Леонтьєва І. В. Життєвий і творчий шлях О.Ф.Лазурського (1892 - 1917) крізь призму епістолярної спадщини (тези) / І. В. Леонтьєва // Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2011 р. : інформаційне видання. – Київ : Інститут педагогіки, 2012. – С.92-93.

10. Леонтьєва І. В. О. Ф. Лазурський про феномен формування та розвиток особистості. / І. В. Леонтьєва // Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2012 рік : наукове видання. – К. : Інститут педагогіки, 2013. – С.62-63.

11. Леонтьєва І. В. Идеи изучения ребенка в психолого-педагогическом наследии А. Лазурского (начало XX в.). / И. В. Леонтьева // (6. 12. 2013 г.) Научни скуп «Савремене тенденције у наставним и ваннаставним активностима на учительским (педагошким) факултетима» (м. Вранья, Сербія), 2014. – С.14.

12. Леонтьєва І. В. Метод природного експерименту О. Ф. Лазурського як експрес-діагностика індивідуальних особливостей учнів / І. В. Леонтьєва // Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2014 рік : наукове видання. – К. : Інститут педагогіки, 2014. – С.62.

13. Леонтьєва І. В. Спадщина О. Лазурського (1874-1917): експериментальний урок у початковій школі / І. В. Леонтьєва // Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень шкільної освіти : збірник тез XIV Всеукраїнської історико-педагогічної науково-практичної конференції. – Київ : Інститут педагогіки НАПН України, 2014. – С. 90.

14. Леонтьєва І. В. Компетентнісний підхід до формування ціннісних орієнтацій молоді в сучасному глобалізованому світі / І. В. Леонтьєва // Людські цінності і толерантність у сучасному світі : міконтинентальний діалог інтелектуалів : матер. Міжнарод. наук.-практ. конф., 16 листоп. 2011 р. / М-во осв. і науки, молоді та спорту України, Київ. ун-т ім. Б.Грінченка / [редкол. : В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа, О. В. Безпалько, Н. В. Віннікова]. – К. : Київ.ун-т ім. Б.Грінченка, 2011. – С.217-220.

15. Леонтьєва І. В. Виховання особистості в контексті спадщини О.Лазурського. / І. В. Леонтьєва // Дослідження молодих учених в контексті розвитку сучасної науки : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (19 квітня 2012 р., м. Київ) / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Київ. ун-т ім. Б.Грінченка та ін. ; за заг. ред. В. О. Огнев'юка [редкол. : В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа, С. О. Сисоєва, Н. М. Віннікова]. – К. : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2012. – С.102-107.

16. Леонтьєва І. В. Класифікація особистостей за О. Ф. Лазурським (психолого-педагогічний аспект) / І. В. Леонтьєва // Розвиток особистості в умовах трансформаційного суспільства : матер. Міжнарод. наук.-практ. конф., 13 груд. 2012 р. / М-во осв. і науки, молоді та спорту України, Київ. ун-т ім. Б.Грінченка / [редкол. : В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа, О. В. Безпалько, Н. В. Віннікова]. – К. : Київ.ун-т ім. Б.Грінченка, 2012. – 448с. – С. 42-48.

17. Леонтьєва І. В. Експериментально-педагогічні засади реформування вітчизняної освіти наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. / І. В. Леонтьєва // Цілі та результати освітніх реформ : українсько-польський діалог : матер. Міжнарод. наук.-практ. конф., 15 травня. 2013 р. / М-во осв. і науки України, Київ. ун-т ім. Б.Грінченка / [редкол. : В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа, С. О. Сисоєва, Т. Левовицький, Е. Хофман]. – К. : Київ.ун-т ім. Б.Грінченка, 2013. – С.100-105.

18. Леонтьєва І. В. Ідеї гуманізації педагогічної освіти у творчій спадщині О. Ф. Лазурського / І. В. Леонтьєва // Освітня політика держави : філософія,

методологія, практика / за ред. Є. М. Суліми, В. П. Андрущенко ; Мін-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – Тематичний випуск : збірник наукових статей. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 165-168.

19. Леонтьєва І. В. Проблема формування особистості дитини у творчій спадщині Б. Грінченка та О. Лазурського / І. В. Леонтьєва // «Я йшов туди, де гуркіт праці чути...» (до 150-річчя від дня народження Бориса Грінченка) : матер. Всеукр. наук.-практич. конференції (VI Грінченківські читання), (22 січня 2014 року, м.Київ) / за заг. ред. В. О. Огнев'юка, Л. Л. Хоружої, А. І. Мовчун. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. – С. 103-109.

20. Леонтьєва І. В. До проблеми вивчення дитини у вітчизняних психолого-педагогічних дослідженнях (кінець XIX – початок XX ст.) / І. В. Леонтьєва // Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки : матер. III щорічної Всеукр. наук.-практ. конф., 18 квіт. 2013 р. / М-во освіти і науки України, Департам. освіти і науки, молоді та спорту вик. орг. Київ. міськ. ради (КМДА), Київ. ун-т ім. Б. Грінченка та ін.; за заг. ред. Огнев'юка В.О. [редкол. : В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа, Н. М. Віннікова, О. В. Дудар]. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. – С. 52-59.

21. Леонтьєва І. В. Цілісне вивчення особистості дитини методом природного експерименту у спадщині О. Ф. Лазурського / І. В. Леонтьєва // Проблеми емпіричних досліджень у психології, 5-6 грудня, 2013 р., Київ : Матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції / за ред. І. В. Даниленка, І. В. Ващенко. – К. : ОВС, 2013. – Вип.1. – С. 245-250.

22. Леонтьєва І. В. Спадщина К. Д. Ушинського та її роль у становленні вітчизняної експериментальної педагогіки (кінець XIX – перша третина XX ст.) / І. В. Леонтьєва // Ідеї К. Д. Ушинського в сучасній педагогіці (до 190-річчя від дня народження К. Д. Ушинського) : матер. Міжнарод. наук.-практ. конф., 20-21 лют. 2014 р. / М-во освіти і науки України, Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, Благодійна організація «Благодійний фонд ім. К. Д. Ушинського», Благодійний фонд сприяння розвитку освіти ім. Б. Грінченка [редкол. : В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа, В. І. Ковальчук, О. С. Зубченко]. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. – С. 76-81.

23. Леонтьєва І. В. До питання про становлення і розвиток методу природного експерименту у вимірі вітчизняної експериментальної педагогіки / І. В. Леонтьєва // Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки : матер. IV щорічної Всеукр. наук.-практ. конф., 27 квіт. 2014 р. / М-во освіти і науки України, Департам. освіти і науки, молоді та спорту вик. орг. Київ. міськ. ради (КМДА), Київ. ун-т ім. Б. Грінченка та ін.; за заг. ред. Огнев'юка В.О. [редкол. : В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа, Н. М. Віннікова, О. В. Дудар]. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. – С. 36-46.

АНОТАЦІЇ

Леонтьєва І. В. Спадщина О. Ф. Лазурського (1874 – 1917) у вимірі вітчизняної експериментальної педагогіки. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2015.

Дисертаційна робота присвячена цілісному історико-педагогічному аналізу наукової психолого-педагогічної спадщини і діяльності О. Лазурського у вимірі експериментальної педагогіки. У дослідженні з'ясовано і проаналізовано основні чинники формування світоглядних переконань та життєвих цінностей видатного ученого; визначено головні етапи у розвитку його дослідницької діяльності. Виокремлено і схарактеризовано наукове новаторство О. Лазурського у галузі вивчення особистості дитини, її структури (зокрема, ідею вченого про екзовияви, ендоядро та «ставлення до світу» як значущі компоненти у структурі особистості), методів дослідження. Розкрито суть й особливості методу природного експерименту як засобу діагностики індивідуально-особистісних характеристик учня в педагогічному процесі та методу «зірочки» – засобу графічного відображення структури особистісно-психологічних властивостей дитини. Розкрито сутність удосконалення О. Лазурським методу природного експерименту в умовах шкільного середовища (розроблення й використання «експериментальних уроків» та їх узагальненої версії «шкільного експериментального дня»), що стало посутнім внеском ученого у розвиток методології педагогічного дослідження.

Ключові слова: О. Лазурський, концепція особистості, метод природного експерименту, експериментальний урок, шкільний експериментальний день, шкільні характеристики учнів.

Леонтьева И. В. Наследие А. Ф. Лазурского (1874 - 1917) в измерении отечественной экспериментальной педагогики. - На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Киевский университет имени Бориса Гринченко, Киев, 2015.

Диссертационное исследование посвящено целостному историко-педагогическому анализу научного психолого-педагогического наследия и деятельности А. Лазурского в контексте экспериментальной педагогики. Исследования показали, что основными предпосылками, которые способствовали формированию мировоззренческих убеждений и жизненных ценностей выдающегося ученого были: воспитание в интеллигентной, высоконравственной христианской семье; образовательно-культурные среды Лубенской мужской гимназии и Санкт-Петербургской Военно-медицинской академии, ведущих европейских и отечественных исследовательских центров, общение и сотрудничество с выдающимися учеными-соотечественниками и зарубежными учеными, а также влияние отечественной и зарубежной психолого-педагогической и художественной литературы, которые совокупно питали и определяли научные интересы А. Лазурского; внешние социально-исторические факторы, повлиявшие на

формирование политических взглядов ученого; внутренние личностные факторы: жизненные убеждения, своеобразие характера.

В развитии исследовательской деятельности А. Лазурского выделено несколько этапов: первый – связан с усовершенствованием ученым метода естественного эксперимента для изучения личности ребенка, его индивидуальных проявлений в процессе учебной деятельности; второй – с определением понятия характера как внутренней индивидуально-типологической основы личности и с образованием в дальнейшем отдельного научного направления – характерологии, на почве которой ученый развивал знания о личности ребенка, обосновывал необходимость учета индивидуальных особенностей в обучении и воспитании, а составление многоаспектных школьных характеристик стало в то время не только новаторством, но и вершиной усовершенствованного изучения ребенка; третий – охватывает обоснование А. Лазурским и введение в научный оборот идеи об экзопроявлениях, эндоядре и «отношении к миру», как значимых компонентах в структуре личности, а также обоснование значения целенаправленного воспитания в формировании личности ребенка.

Раскрыто сущность и особенности усовершенствованного А. Лазурским метода естественного эксперимента в условиях школьного обучения (разработка и использование «экспериментальных уроков» и их обобщенной версии «школьного экспериментального дня»), что стало существенным вкладом ученого в развитие методологии педагогического исследования. Такие экспериментальные уроки, хотя и проводились в обычных условиях школьной среды, отличались от обычных школьных уроков заранее составленным планом (специально разработанной системой учебных упражнений), привлечением двух учителей-экспериментаторов и только 4-5 школьников, тщательно продуманными условиями испытания учеников, прогнозированием ожидаемого результата от детей с различными характерологическими типами. Цель занятий заключалась в выяснении во время учебной деятельности особенностей развития личности ребенка с последующим составлением детских характеристик и определением необходимых педагогических условий управления этим процессом на основе учета их природных наклонностей и возможностей.

Составленные А. Лазурским детские характеристики легли в основу программы исследования личности и ее психологической структуры (классификации). В сложной многоуровневой программе ученого было учтено 72 личностно-характерологические элементы проявлений субъекта, сгруппированные по 15 разделам. Хотя из-за преждевременной смерти классификация ученого осталась незавершенной, она оказала значительное влияние на последующие психолого-педагогические исследования личности. Таким образом А. Лазурский составил типологию детских характеров, которая способствовала облегчению дифференциации учителями учеников по определенным признакам, разработке педагогически целесообразных поведенческих стратегий учителя и углублению индивидуализации воспитательных воздействий, а следовательно, зарождению идеи педагогического сопровождения ребенка в учебно-воспитательном процессе. Экспериментальное изучение А. Лазурским личностей учащихся, которое он с коллегами осуществлял во время привычной для детей школьной учебной

деятельности и индивидуальной работы с ними, составление их характеристик осуществлялось с целью построения педагогически целесообразной индивидуальной стратегии развития учащихся, практического осуществления построения личности в соответствии с ее потенциями и предпочтениями – «персонологической инженерии».

В результате обобщения научного наследия А. Лазурского охарактеризована сущность его психолого-педагогических взглядов: обоснование концепции личности на идее социобиологической основы ее формирования и развития, улучшение жизни ребенка через совершенствование учебно-воспитательной практики, максимальное приближение результатов всестороннего изучения личности ребенка к практике педагогической деятельности, совершенствование школьного дела путем организации обучения в соответствии с учебными возможностями каждого предмета, повышение профессионального уровня учителя, создание благоприятных условий для формирования личности каждого ученика и предупреждения отклонений в его развитии.

Ключевые слова: А. Лазурский, концепция личности, метод естественного эксперимента, экспериментальный урок, школьный экспериментальный день, школьные характеристики учеников.

Leontyeva I. Heritage of O. Lazurskyi (1874-1917) in terms for national experimental pedagogy. – Printed as manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences, specialty 13.00.01 – Theory and History of Education. – Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2015.

The dissertation is devoted to integral historical and pedagogical analysis of psychological and educational research and heritage O. Lazurskyi in terms for experimental pedagogy. In the research are found and analyzed the main factors that contributed to the formation of world views and life values of the outstanding scientist; identified the key stages in the development of him research. Determined and characterized scientific innovation of O. Lazurskyi in the study of personality, its structure (the idea of scholar for exogenous and endocore personality and «attitude to the world» as an important component in its structure), methods of research. The essence of the method and features natural experiment as a means of diagnosing individual personal characteristics of the pupils in the educational process, display graphical method structure of personality and psychological characteristics of the child (the method of «star»). Presented the essence of improving O. Lazurskyi of the method natural experiment in terms of school environment (development and use of «experimental lessons» and their generalized version of «experimental school day»), which was a significant contribution to the development of scientific methodology of pedagogical research.

Keywords: O. Lazurskyi, the concept of the individual, the method of natural experiment, experimental lesson, experimental school day, school characteristics of pupils.